

A BIZÁNCI KULTÚRA EGYES ELEMEI ÉS KÖZVETÍTŐ TÉNYEZŐI A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

KOMÁROMI LÁSZLÓ
egyetemi adjunktus (PPKE JÁK)

Középkori jogunk történetének mindeddig kevésbé kutatott kérdése, hogy a részletesebben föltárt nyugati befolyás mellett hatást gyakorolt-e jogrendszerünk kezdeteire a keleti impérium, Bizánc törvényhozása. E kérdés fölvetése azért is indokoltnak tűnik, mivel az Árpád-kor századaiban hazánkban megjelenő keleti kultúra számos megnyilvánulása – mindenekelőtt Moravcsik Gyula kutatásai nyomán – az elmúlt évtizedek során részleteiben is föltárássra került.¹ E rövid tanulmányban a bizánci jog magyarországi hatásának előkérdéseként azon tényezők rövid áttekintésére vállalkozunk az említett hazai kutatások eredményei alapján, amelyek a keleti impérium kultúráját a magyarság felé közvetítették. Elsőként a keleti egyház szerepét, ezt követően a Bizánc és Magyarország közötti politikai kapcsolatokat, végül a bizánci anyagi kultúra magyarországi nyomait vesszük szemügyre.

I. Egyház

A magyarság és a keleti kereszténység kapcsolatának kezdetei a vándorlás korszakába nyúlnak vissza.² A legkorábbi szörványos tudósítások még a magyar nép őseiről, a 4. századtól a Fekete-tenger északi partvidékén feltűnő különböző hun, bolgár és török törzsekről szólnak, akik között Bizánc – több-kevesebb sikerrel – keresztény missziós

¹ A magyar-bizánci kapcsolatok legjelentősebb összefoglaló munkái: MORAVCSIK GYULA: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 1953. (Reprint: Budapest, 2003.); TIMKÓ IMRE: *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Budapest, 1971. 367–488. és PIRIGYI ISTVÁN: *A magyarországi görög katolikusok története I*. Nyíregyháza, 1990.

² Kifejezetten e korszaknak szentelt tanulmányok: PAPP GYÖRGY: *A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei*. Nyíregyháza, 1938. (a 465-től 558-ig terjedő időszakról); MORAVCSIK GYULA: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In SERÉDI JUSZTINIÁN (szerk.): *Szent István Emlékkönyv I*. Budapest, 1938. 171–212. [a továbbiakban: MORAVCSIK (1938a)] és MORAVCSIK GYULA: Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration. In HARMATTA JÁNOS (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 245–259. [Első megjelenése: The American Slavic and East European Review 5 (1946) 29–45. A továbbiakban: MORAVCSIK (1946).]

tevékenységet folytatott. A 4–5. sz. fordulóján élt egyházatya, Szent Jeromos pl. egy levelében a Kaukázus-vidéki népek között folyó térítő munkáról írván megemlíti, hogy „a hunok tanulják a zsoltókat”.³ Mintegy másfél száz évvel később a 6. századi Jóannész Malalasz történetíró krónikájában⁴ már arról számol be, hogy a krími Boszporosz város közelében tanyázó hunok királya, Gordasz Konstantinápolyba érkezvén megkeresztelkedett, s maga Jusztinianosz császár lett a keresztapja, aki sok ajándékkal ellátva visszaküldte őt hazájába a bizánci érdekek védelme céljából. Mikor azonban Gordasz hazatért, és megpróbálta népét erőszakkal kereszténnyé tenni, a hunok papjai legyilkolták őt, majd testvérét, Muageris-t tették meg királynak. Nikéforosz pátriárka (†829) Breviáriumban azt is leírja, hogy mintegy száz évvel Gordasz története után, 619 körül a bolgárok fejedelme is fölvette a kereszténységet Hérakleiosz császár kezéből, népe előkelőivel együtt. Egy 8. századi konstantinápolyi püspökjegyzék pedig, föl-sorolván a góthai provincia Dorosz városban székelő metropolitája alá tartozó püspököket, ezek között említi a hunok és az onogurok missziós püspökeit is.⁵

Kifejezeten az ugrokra, tehát a magyarokra vonatkozó elbeszélések találhatóak már azonban a szlávok térítő apostolainak, Konsztantin (Cirill) és Metód legendáiban. Előbbi – sajátos keresztény legenda-elemekkel – az épp imádkozó bölcsre támadó, majd hirtelen megszélidülő ugrok esetéről tudósít, amely 861-ben Kherszón város környékén történhetett. Utóbbi Szent Metódnak a magyarok ‘királyánál’ tett, valószínűleg 882. táján történt látogatását eleveníti föl, amely után a király ajándékokkal halmozta el az apostolt, és kérte, emlékezzen meg róla imáiban. Az említett esetekből kitűnik tehát, hogy a korai magyarok először a bizánci térítő tevékenység révén jutottak közelebbi kapcsolatba a kereszténységgel. Ez a misszió elsősorban a nép vezető rétegeit érinthette, a nép egészét azonban nem térítette meg.⁶

A honfoglalás után Bizánc folytatta a magyarok körében a keresztény hit terjesztését.⁷ Szkülitzész és Zónarasz 11–12. századi bizánci történetírók műveiből értesülünk arról, hogy a Horka-törzs feje, Bulcsú karcha (valószínűleg 948 táján) Konstantinápolyba érkezett, ahol megkeresztelkedett, keresztapja pedig maga Konstantin császár lett, aki megajándékozta őt és a patrikioszi címmel tüntette ki. Nem sokkal később, 952 táján egy másik magyar részfejedelem, Gyula is a császári városba jött, szintén fölvette a keresztiséget és hasonló kitüntetésekben részesült, majd eltávozván, egy jámborságáról híres Hierotheosz nevű szerzetest is magával vitt, akít a pátriárka Turkia püspökévé szentelt, s aki „a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez”. A krónikák leírják, hogy Gyula később is megmaradt hitében, Bulcsú lelkében azonban a keresztiség nem hagyott mély nyomot: megszegte Istennel kötött szövetségét és Bizánc ellen vonult, de utolérte végzete, mert egy sikertelen nyugati hadjárat végén Ottó császár

³ MORAVCSIK (1938a) i. m. 186–187.

⁴ A szóban forgó epizód szövegét közli PAPP i. m. 40–41., 43–44. és MORAVCSIK (1938a) i. m. 65–67.

⁵ PAPP i. m. 53.; MORAVCSIK (1938a) i. m. 69–82.

⁶ MORAVCSIK (1938a) i. m. 82–86.; PIRIGYI i. m. 11–15.

⁷ A honfoglalás utáni időszakról – az említett monográfiákon túl – összefoglalót ad MORAVCSIK GYULA: *The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*. In HARMATTA JÁNOS (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 326–340. [Első megjelenése: *The American Slavic and East European Review* 6 (1947) 134–151. A továbbiakban: MORAVCSIK (1947).]

kivégeztette.⁸ A Gyulával Magyarországra jött Hierotheosz azonban a letelepedett magyarok első püspökeként az egész magyar területre kapott megbízatást és folytatta a térítő munkát. Tevékenysége valószínűleg az ország déli és keleti vidékén volt igazán eredményes, mivel egy fél évszázaddal későbből újabb adat merül föl a keleti kereszténység terjedéséről. A Szent Gellért-legenda elbeszéli, hogy Gyula utódja, Ajtony, akinek uralma a Körös folyótól az erdélyi részekig és Szörényig terjedt, Vidin városában „a görögök szertartása szerint keresztelkedett meg”, a görögöktől kapott felhatalmazás alapján Marosvárott Keresztelő Szent János tiszteletére monostort építtetett, „s abba apátot helyezett görög szerzetesekkel, az ő rendszabályuk és szertartásuk szerint”. Ajtony később szembekerült Szent István központosító törekvéseivel, s ezért a király vezére, Csanád leverte őt, de a keleti kereszténységet mindez lényegében nem érintette: a bazilita szerzeteseket áttelepítette Oroszlánosra, ahol Szent György tiszteletére – hálából a győzelemért – monostort épített, Szent Gellért püspököt pedig – tíz, az ország más tájairól érkezett szerzetessel együtt – a görögök helyére tette.⁹

Ajtony leverésének története már új korszakba, az államalapítás korába vezet bennünket. A történettudomány Géza fejedelemhez és Szent Istvánhoz köti a nyugati kereszténység fölvetését, s a nyugati keresztény államok közösségéhez való csatlakozást. Géza I. Ottó császártól kért hittérítőket, fiát már nyugati klerikus, a hagyomány szerint Adalbert, prágai püspök keresztelte meg. Géza feleségül Gizella bajor hercegnőt hozatta el fia számára, akinek kíséretében vélhetőn szintén latin rítusú papok és szerzetesek érkeztek az országba. István koronáját is Rómából, II. Szilveszter pápától kapta. Mindez a korábbi évszázadokhoz képest, melyekben a magyarságot lényegében csak a keleti impérium felől érte el a kereszténység hatása, kétségkívül új helyzetet teremtett: megkezdődött a nyugati latin kultúra beáramlása.

A Szent Istvánról és koráról alkotott kép azonban sokszor egyoldalúan túlhangsúlyozza a nyugati hatást, és kevésbé figyel azokra az adatokra, amelyek a keleti egyház és kultúra magyarországi továbbélését mutatják. Sem Géza fejedelem, sem István nem volt ellensége Bizáncnak, vagy a bizánci kereszténységnek. Géza felesége, Sarolt, épp a Bizáncban megkeresztelkedett Gyula lánya volt, maga is a keleti rítus követője. Egyébként István családjában több jellegzetes, Bizáncban divatos név bukkan föl: nagybátyja Mihály, unokatestvére Vászoly (bizánci-görög: Baszileiosz).¹⁰ Nem lehet tehát véletlen, hogy István – a nagy legenda tanúsága szerint – nemcsak Rómában építtetett zárandokházat az odautazó magyarok számára, hanem Konstantinápolyban is „csodálatos művészettel épült templomot” állított, Jeruzsálemben pedig szerzeteskolostort.¹¹ Az uralkodása idején alapított veszprémvölgyi apácamonostor

⁸ SZKÜLITZÉSZ: Szünopszisz historión 5. In MORAVCSIK GYULA (szerk.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984. [a továbbiakban: ÁMTBF] 85–86.; ZÓNARASZ: *Epitomé historión XIV*, 21. In ÁMTBF 100.

⁹ *Legenda S. Gerhardi Episcopi* 8. In EMERICUS SZENTPÉTERY (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I-II*. Budapest, 1937–1938. (bővített reprintje: Budapest, 1999; ez utóbbit használtam) [a továbbiakban: SRH] II. 489–493. Az idézeteket Szabó Flóris fordításából kölcsönöztem: in ÉRSZEGI GÉZA (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest, 1983. [a továbbiakban: ÁLI] 80–83.

¹⁰ MORAVCSIK (1953) i. m. 58.

¹¹ *Legenda maior Sancti Sephani regis* 11. In SRH II. 386–387. Az idézet Kurcz Ágnes fordításából való: in ÁLI 29.

alapítólevelét görög nyelven írták, a király a kolostorba keleti rítusú apácákat költöztetett. Fiának, Imrének – akinek egyébként a Margit-legenda szerint bizánci hercegnőt hozatott feleségül¹² – a görög műveltségben gazdag Velencéből származó Szent Gellért püspököt választotta nevelőjévé. Az Intelmekben föltett híres kérdés is – „*Quis Grecus reget Latinos Grecis moribus, aut quis Latinus reget Grecos Latinis moribus?*”¹³ – jól mutatja, hogy kelet és nyugat, görögök és latinok egyaránt jelen voltak az államalapító gondolkodásában.¹⁴

A nyugati kereszténység beáramlása még hosszú ideig nem jelentette a keleti rítus visszaszorítását. Ezt mutatja az is, hogy Szent István korából és a következő időszakból egész sor görög monostorról tudunk hazánk területén.¹⁵ A már említett marosvári és oroslánosi szerzetesi központok mellett ilyen volt a veszprémvölgyi apácamonostor is. A Gellért-legenda említi továbbá, hogy I. András király két monostort alapított, egyet Tihanyban, egy másikat pedig Visegrád mellett.¹⁶ Elhelyezésében, fekvésében mindkettő emlékeztet a bizánci (pl. Áthosz-hegyi) monostorokra, amelyeket általában folyóvízre, tóra vagy tengerre néző meredek partú félszigetekre építették, ahonnan szép kilátás tárul a szemlélődő elé. A tihanyi apátság alapítólevelében szereplő ‘Petra’ helynév is nyilvánvalóan görög eredetű, jelentése: szirt, szikla, barlang. Valószínűleg a király által odatelepített bazilitáktól származik, akik a ma is látható remetebálangokban laktak.¹⁷ Későbbi forrásból, III. Honorius pápa 1221-ben, az esztergomi érsekhez és a pilisi apáthoz írt leveléből pedig kitűnik, hogy a visegrádi apátságban is régóta éltek görög szerzetesek, de mivel az apátság szellemi és anyagi hanyatlásnak indult, II. András a pápa engedélyével latin szerzeteseket telepített oda. A tihanyi és a visegrádi kolostorok tehát eredetileg görög rítusúak voltak. Szintén kései források tanúskodnak arról, hogy a mai Dunapentele közelében állott az egykor görög apácák által lakott Pentele-monostor, melynek elnevezésében a görög egyház mártírszentjének, Szent Panteleémónnak a nevét lehet fölfedezni. Ezen kívül Szávaszentdemeteren is hosszú ideig görög monostor működött, amint az látható VI. Kelemen pápa 1344-ben a nyitrai püspökhöz írott leveléből, amelyben a pápa arra hivatkozik, hogy a monostor az utolsó görög apát halála óta, immár tíz éve üres, s ezért megbízza a nyitrai püspököt, hogy bencés szerzeteseket telepítsen bele.¹⁸

Csak szörványos ismereteink vannak arról, hogy e hazai görög rítusú kolostorok mennyiben járultak hozzá a bizánci kereszténység és kultúra Magyarországra közvetí-

¹² *Legenda Beatae Margaritae de Hungaria* 12. In SRH II. 689.

¹³ *Libellus de institutione morum* 8. In SRH II. 626. A *Greci* népnév egyébként valószínűleg nem pusztán a kortárs bizánciakat, hanem a keleti kereszténység képviselőit jelenti – vö: KAPITÁNYFÉY ISTVÁN: *Hungarobyzantína. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, 2003. 35. [A továbbiakban: KAPITÁNYFÉY (2003).]

¹⁴ Szent István bizánci kötődéseinek összefoglalására lásd: MORAVCSIK (1953) i. m. 58–60.

¹⁵ A magyarországi görög monostorok összefoglalására lásd: MORAVCSIK GYULA: *Görögnyelvű monostorok Szent István korában*. In SERÉDI JUSZTINIÁN (szerk.): *Szent István Emlékkönyv I*. Budapest, 1938. 387–422. [a továbbiakban: MORAVCSIK (1938b).]

¹⁶ *Legenda S. Gerhardi Episcopi* 15. In SRH II. 503.

¹⁷ MORAVCSIK (1953) i. m. 60.

¹⁸ MORAVCSIK (1938b) i. m. 418–420.

téséhez. A marosvári monostorba telepített Szent Gellért püspök pl. itt találta meg a görög forrásokat *Deliberatio* c. művéhez.¹⁹ De nemcsak a görög kolostorok rendelkeztek keleti keresztény egyházi anyagokkal. Régi feljegyzések tanúskodnak arról, hogy a pannonhalmi apátság könyvtárában a 11. században volt egy *Psalterium Graecum* című görög zsolnároskönyv. A pásztói kolostor ugyancsak birtokában volt görög kéziratoknak: egy velencei klerikus, Cerbanus, aki a 12. század elején több évig Konstantinápolyban tartózkodott, később a pásztói monostorban találta meg Hitvalló Szent Maximosz és Jóannész Damaszkénosz görög egyházatyák munkáinak egyes részleteit, melyeket latinra fordított, a fordítást pedig a pannonhalmi apátnak ajánlotta hálából az ott élvezett vendégszeretetért.²⁰

A keleti egyház és szerzetesség jelenlétéről szóló forrásutalásokból kirajzolódó képet kiegészítik azok az adatok, amelyeket Árpád-kori templomaink patrónus-szentjeinek nevéből nyerhetünk: igen jelentős azon templomok száma, amelyek népszerű bizánci szentek (pl. Szent Demeter, Szent Miklós, Szent György, Szent Kozma és Damján) nevét viselik. Bár közülük többet a nyugati egyházban is tiszteltek, ünnepüket nálunk többnyire a keleti naptár szerint ülték.²¹

Korábban láttuk, hogy a bizánci térítés hatása elsősorban az ország déli és keleti részén volt jelentős. E tekintetben föltétlen említést érdemel az az újabb kutatásban fölmerült tény, hogy három későbbi (14–16. századi) görög kéziratban föllelhető, a 12. századi állapotokat tükröző bizánci püspöklista is említi Turkia metropolitáját, ami arra enged következtetni, hogy a 11–12. században önálló, Konstantinápoly alá tartozó metropólia volt Magyarországon, amelynek talán alárendelt püspökségei voltak az erdélyi, bihari és csanádi egyházmegyék.²² Bár a kérdés vitatott,²³ a föltételezés jól beleilleszthető a keleti kereszténységnek az ország e táján való elterjedtségéről szóló adatokba.

E rövid összefoglalás alapján is megállapítható, hogy a 11–12. századi Magyarországon a kétféle kereszténység békében élt egymás mellett, az 1054-es skizma ekkoriban még nem érezte hatását. A keleti rítus hanyatlása csak a 13. század első harmadában indult meg. Egyrészt 1204-ben a konstantinápolyi latin császárság meg-

¹⁹ PIRIGYI i. m. 52.

²⁰ MORAVCSIK (1953) i. m. 101.; a Maximosz-fordításhoz lásd még: KAPITÁNYFÉNY ISTVÁN: *Cerbanus és Maximus-fordítása*. In KAPITÁNYFÉNY ISTVÁN: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögység a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, 2003. 170–193. [Első megjelenése: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalmi ezer éve. Pannonhalmi, 1996. I. 357–368. A továbbiakban: KAPITÁNYFÉNY (1996).]

²¹ VÖ: MESTERHÁZY KÁROLY: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. In *A Debreceni Déri Múzeum 1967. évi évkönyve*. Debrecen, 1970. 145–184.; kritikusan KAPITÁNYFÉNY (2003) i. m. 40–41.

²² BAÁN ISTVÁN: „Turkia metropolitája”. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok* 129 (1995/5) 1167–1170. [a továbbiakban: BAÁN (1995a)] és úő: „Turkia metropolitája”. Kísérlet a Szent István kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára. In H. TÓTH IMRE (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged, 1995. 19–26. [a továbbiakban: BAÁN (1995b).]

²³ Az is lehetséges, hogy az említett püspökség-jegyzékek csak a bizánci jogigényt tanúsítják, s nem a tényleges egyházkormányzati hatalmat – ezt képviseli pl. KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Budapest, 1998. 108.

alakításával, mikor Bizáncban latin patriarchátust állítottak föl, ami bizonyos gyengítette a magyarországi görög egyház helyzetét is, másrészt az 1215-ös IV. Lateráni Zsinattal, amely igyekezett a keleti elemet korlátok közé szorítani, arra utasítván a latin püspököket, hogy a görög szertartású egyházakba latin papokat küldjenek.²⁴ Ezáltal a hazai görög egyházi központok, kolostorok elszakadtak bizánci gyökereiktől, s elszigetelten magukra maradván az őket körülvevő római egyházi közegben maguk is ellatinosodtak. A visegrádi monostorba II. András – mint láttuk – 1221-ben telepített latin szerzeteseket. Valószínűleg a 13. század első felében ment át az orosz-lánosi görög monostor is a bencések kezébe, a veszprémvölgyi apácamonostor pedig a ciszterciák birtokába.²⁵ Érdekes módon épp az Árpád-kori görög monostorok megszűnésével, s a magyarországi görög kultúra hanyatlásával egyidejűleg indult meg egyes keleti szertartású néptömegek (pl. oláhok, ruszinok, később a szerbek, sőt görögök) beáramlása és letelepedése az ország keleti és déli peremvidékén, ami biztosította – legalábbis az általuk lakott területeken – a keleti ortodox kereszténység továbbélését.²⁶

II. Politikai és dinasztikus kapcsolatok

A vándorló, majd a Kárpát-medencében letelepedő magyarság kezdetben pusztán egyike volt a Bizánci Birodalom peremvidékén mozgó sokféle népcsoportnak, amelyeket a császári diplomácia – vezetőik megnyerésével, térítő papok küldésével – igyekezett a birodalommal szemben baráti magatartásra hangolni, ill. a birodalom határainak védelme érdekében fölhasználni.²⁷ Ebbe a keretbe helyezhetők el Bulcsú és Gyula konstantinápolyi látogatásai, valamint Hierotheosz püspök megbízatása. Bizánc pacifikáló törekvései ekkor még csak részleges sikerrel jártak: a korábban (934 óta) több ízben Bizánc ellen vonuló Gyulát sikerült ugyan megszelídíteni, más délvidéki magyar törzsek viszont (pl. a somogyi és zalai Horka, később a baranyai Botond-törzs) később is vezettek kalandozó hadjáratokat Konstantinápoly ellen (utoljára 970-ben).²⁸

Géza fejedelem központosítása, majd István idején az egységes államhatalom megszilárdítása véget vetett az egyes törzsek önálló harci kalandjainak. Géza és István döntően nyugati orientációja azonban nem jelentett Bizánc-ellenességet. István külpolitikáját éppenséggel a kétféle tekintés jellemzi: ismert német kapcsolatai mellett 1002-ben – valószínűleg épp az erdélyi Gyula visszaszorítása és saját hatalmának

²⁴ Lásd TIMKÓ i. m. 414–415.; J. P. RIPOCHE: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok* 111 (1977/1) 91.; PIRIGYI i. m. 57–59.

²⁵ MORAVCSIK (1953) i. m. 61–62.

²⁶ PIRIGYI i. m. 63–65., 68–73.

²⁷ Magyarországnak a bizánci birodalmi politikában játszott szerepével kapcsolatban lásd: FRANZ DÖLGER: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. In *Paraspora*. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches. Ettal, 1961. 153–177. [Első megjelenése: *Archivum Europae Centro-Orientalis* 8 (1942) 315–342. A két állam kapcsolatainak magyar szempontból történő elemzésénél MORAVCSIK (1953) i. m. 4–7. fejezeteit és MAKK FERENC: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1993. vonatkozó részeit vettem alapul.

²⁸ A Bizánc elleni kalandozások összefoglalására lásd: MORAVCSIK (1953) i. m. 46–50.

az ország déli részén való megerősítése érdekében – szövetségre lépett a Sámuel bolgár cárral háborúzó II. Baszileiosz bizánci császárral is. A baszileusz hadserege magyar csapatok segítségével győzte le a bolgárokat, végül egész Bulgária bizánci uralom alá került, s ettől kezdve két évszázadon át egybeesetek a bizánci birodalom északi és Magyarország déli határai.²⁹

A 11. század során a két szomszédos állam viszonya barátinak volt mondható. A német orientációjú Orseolo Pétert követő I. András (1046–1060) a keleti rítus szerint keresztelkedett meg (az ő nevéhez fűződik a visegrádi és a tihanyi görög szerzetesek betelepítése), s kifejezetten Bizánc-barát politikát folytatott. IX. (Monomakhosz) Konstantin császártól koronát kapott, melynek egyes darabjai (kilenc zománcozott aranylemez) Nyitra-Ivánkán kerültek elő.³⁰ A következő generáció trónharcaiban érdekes módon mutatkozik meg a királyi címre törekvők ellentétes orientációja: András fia, Salamon (1063–1074) elsősorban a németekre támaszkodott, míg unokatestvére, Géza (1074–1077) a bizánciaktól várt segítséget. Ezt végül meg is kapta VII. (Dukasz) Mihály császártól, aki valószínűleg 1074–1075. táján koronát küldött neki. Az ún. ‘görög koronát’, amelyet később a hagyomány szerint egybeillesztettek Szent István II. Szilvesztertől kapott koronájával, feliratos zománcképek díszítik, közülük az egyik magát Gézát, „Turkia hívő (vagy hú) királyát” ábrázolja. Bár mind I. András, mind I. Géza koronájának díszítése kifejezi a bizánci császár hierarchikus felsőbbiségét, egyben azt is jelenti, hogy a baszileusz elismerte a korona viselőjének királyi címét. A koronaküldés nem járt valamiféle vazallusi viszony kialakulásával. I. Géza keleti orientációját egyébként házassága is mutatja: a koronázással egyidejűleg feleségül vette a későbbi III. (Botaneiatész) Nikéforosz császár unokahúgát, Szűnadéné hercegnőt. Szent Imre herceg ismeretlen görög hitvesét leszámítva, ez volt az első komoly családi kapcsolat a bizánci és a magyar uralkodók között, amelyet később továbbiak követtek.³¹ Mindenesetre Géza számára ez a házasság, valamint a császártól kapott korona mind az országon belül, mind nemzetközi viszonylatban jelentős presztízsnövekedést jelentett.³²

I. Géza utódát, Szent Lászlót valószínűleg a Géza-féle görög diadémmal koronázták meg. Ezzel talán a bizánci császárnak is jelezni kívánta: amit Géza a magyar-bizánci viszony tekintetében vállalt, azt ő is kötelezőnek tekinti magára nézve, s a két állam közti jó kapcsolaton nem kíván változtatni.³³ Úgy tűnik, hogy a jó viszonyt László horvátországi hódításai sem rontották el, a két állam közti korábban feltételezett érdekütközés nem bizonyítható, ahogy az sem, hogy a kunok bizánci biztatásra törtek volna be 1091-ben Magyarországra. Ellenkezőleg, László

²⁹ MORAVCSIK (1953) i. m. 66.; MAKK (1993) i. m. 45–46.

³⁰ MORAVCSIK (1953) i. m. 66–67.; MAKK (1993) i. m. 67–70.

³¹ A Magyarországra érkezett bizánci hercegnőről lásd KERBL doktori disszertációját (RAIMUND KERBL: *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050-1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenköningreich*. Dissertationen der Universität Wien 143, Wien, 1979.), valamint recenzióit: VAJAY SZABOLCS: *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn. Bemerkungen zu Raimund Kerbls Wiener Dissertation „Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050-1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenköningreich“*. *Ungarn-Jahrbuch* 10 (1979) 15–28. és MAKK FERENC: *Rec. Kerbl. Századok* 115 (1981/1) 224–226.

³² MORAVCSIK (1953) i. m. 67–71.; MAKK (1993) i. m. 87–89.

³³ MAKK (1993) i. m. 92–94.

valószínűleg akkor is tiszteletben tartotta a birodalom érdekeit, mikor az fegyveres erővel nem lett volna képes megvédeni azokat.³⁴ Mindenesetre uralkodása jelzi azt a korszakhatárt, amikortól a magyar királyság Bizánc szemében számottevő tényezővé vált.³⁵

Könyves Kálmán folytatta ugyan a László által megkezdett déli terjeszkedést a bizánci érdekszférába tartozó Dalmácia irányába, a három dalmát város, Spalato, Trau és Zára, valamint néhány sziget 1105-ben történt hódoltatása azonban időben körülbelül egybeesik egy újabb fontos magyar-bizánci dinasztikus házassággal. Alexiosz bizánci császár ugyanis követséget küldött Kálmánhoz, hogy feleségül kérjék fia számára Szent László leányát, Piroskát. A magyar király kedvező választ adott (később Alexiosznak katonai támogatást is nyújtott a dél-itáliai normannok ellen vívott harcban), s Piroška (1104 táján) a trónörökös felesége lett. Bizáncban fölvette az Eiréné nevet, s férje, II. (Komnénosz) János oldalán 1118-ban a bizánci trónra került. Emlékét több bizánci forrás is dicsőíti. Nevéhez fűződik a konstantinápolyi Pantokrator monostor alapítása a hozzá tartozó templomokkal, kórházzal és szeretetházzal együtt.³⁶ A bizánci egyház a boldogok körében tiszteli.³⁷

A két állam viszonyában békésnek mondható 11. századot konfliktusokkal terhes évtizedek követték. Az 1127-ben kitört háború lehetséges okai között gazdasági és politikai jellegűek egyaránt akadnak. Előbbi körébe tartozik, hogy a bizánciak megpróbálták kiszorítani a magyar kereskedőket Barancsból, a Konstantinápolyba vezető kereskedelmi út egyik állomásáról, ami komolyan sértette a magyar gazdasági érdekeket. Más forrás azt hozza föl a háború kirobbanásának okaként, hogy II. István (1116–1131) követelte Bizánctól az ott bujkáló, trónkövetelő Álmos herceg kiadását, de a kérés teljesítését a bizánci udvar megtagadta.³⁸ A váltakozó hadiszerencsével folyó viszálynak végül a két uralkodó személyes békekötése vetett véget 1129 októberében.³⁹

³⁴ Vö.: KAPITÁNYFNY ISTVÁN: Magyar-bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodásának idején. In KAPITÁNYFNY ISTVÁN: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, 2003. 153–169. [Első megjelenése: AUSZAH 75 (1983) 19–27., a továbbiakban: KAPITÁNYFNY (1983)], különösen 161., 168–169.; továbbá: KAPITÁNYFNY (2003) i. m. 79–80.

³⁵ MORAVCSIK (1953) i. m. 71. A keresztes háborúk korabeli magyar-bizánci kapcsolatokra nézve, lásd: MORAVCSIK GYULA: Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des croisades. In HARMATTA JÁNOS (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 315–319. [első megjelenése: Revue des Études Hongroises 8–11 (1933) 301–308. A továbbiakban: MORAVCSIK (1933a).]

³⁶ Lásd: MORAVCSIK GYULA: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor*. Budapest-Konstantinápoly, 1923.

³⁷ MORAVCSIK (1953) i. m. 71–75.; MAKK (1993) i. m. 129–130.; KAPITÁNYFNY (1983) i. m. 166. és uő (2003) i. m. 76–77.

³⁸ Bizánc a 12. század folyamán többször is befogadta azokat a magyarokat, akik belső viszály miatt kerestek nála menedéket: Kálmán megvakított öccsén, az említett Álmos hercegen kívül, aki tíz évig élt Bizáncban, a császári udvar vendégszeretétét élvezte fia, a szintén megvakított későbbi II. Béla is. Ugyancsak Bizáncban nyert támaszra az állítólag Kálmán király elűzött feleségétől származó Borisz (a bizánciaknál Kalamanosz), aki Anna Dukaina bizánci hercegnőt vette feleségül, valamint fia, Kálmán (Kónsztantinosz), aki később kilikiai helytartó lett – vö. MORAVCSIK (1953) i. m. 76–77.

³⁹ MAKK (1993) i. m. 146–148.

A tartós békét azonban nem sikerült biztosítani. II. (Komnénosz) János halála után ugyanis fia, Mánuel került a trónra, akinek szeme előtt Jusztinianosz példája lebegett, s az egységes római császárság helyreállítását tűzte ki célul. E terv megvalósításának egyik állomása lett volna Magyarország meghódítása, amelyet Mánuel a német birodalom elleni felvonulási területnek szánt. A fegyveres küzdelmek 1149-ben kezdődtek, s változó intenzitással 1167-ig folytak. Mánuel azonban diplomáciai eszközökkel is igyekezett célját elérni. Kihasználva a magyar hatalmi elit megosztottságát, kétszer is sikerült saját jelöltjét a magyar trónra ültetni: először II. Lászlót (1162–1163), majd – alig öt hónapra – IV. Istvánt. Mindketten a bizánci udvar hívei voltak. Főleg István rendelkezett komolyabb görög kapcsolatokkal: korábban maga is Bizáncban nyert menedéket, s Mánuel saját unokahúgát, Mária hercegnőt adta hozzá feleségül. Bizánci kötődéseik miatt a Rómához húzó Lukács esztergomi érsek egyiküket sem volt hajlandó megkoronázni, a koronát végül Mikó kalocsai érsek helyezte fejükre. II. Lászlót azonban megmérgezték, IV. Istvánt pedig a korábban Ausztriába menekült, de 1163-ban visszatérő III. István űzte ki az országból.⁴⁰

Mánuel végül felhagyott IV. István támogatásával, s II. Géza ifjabb fiát, Béla herceget vette pártfogásába, akit magával vitt Bizáncba. Béla Konstantinápolyban fölvette az Alexiosz nevet, a császártól pedig deszpotészi rangot kapott, ami egyet jelentett azzal, hogy a herceg a bizánci trón várományosa lett.⁴¹ Mánuel még lányát, Máriát is eljegyezte vele. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a császár Béla által egyfajta perszonális uniót tervezett Bizánc és Magyarország között, hiszen a herceg ekkor nemcsak a bizánci trónra volt esélyes, hanem – III. István idősebb öccseként – a magyarra is.⁴² A nagy tervet csak az akadályozta meg, hogy Mánuelnek 1169-ben fia született. Ezután megfosztotta Bélát a deszpotészi címtől, lányával kötött jegyességét is fölbontotta, s összeházasította felesége mostohahúgával, Châtillon Anna hercegnővel. 1172-ben, III. István halála után a magyar főurak választása Bélára esett, akit Mánuel „[...] királlyá nyilvánítva, feleségével együtt a hun földre küldött, miután Béla esküvel kijelentette, hogy minden időben azt teszi, ami a császárnak és a rómaiaknak előnyös.”⁴³ Görög kötődése miatt őt sem az esztergomi, hanem a kalocsai érsek koronázta meg. Béla hú maradt esküjéhez, s a két uralkodócsalád között további rokoni kapcsolatok keletkeztek. Öccse, Géza bizánci hercegnőt vett feleségül, Margit lánya pedig később Mária néven II. (Angelosz) Izsák bizánci császár felesége, együt-

⁴⁰ MORAVCSIK (1953) i. m. 77–81.; MAKK (1993) i. m. 161–170.; KRISTÓ i. m. 171–172.

⁴¹ A deszpotészi rangot Mánuel kifejezetten Béla trónörökös voltának kifejezése érdekében hozta létre, mivel a régóta használt ‘cészár’ ill. ‘szebasztokrator’ címek ekkorra már veszítettek jelentőségükből, s nem föltétlenül jelentették a trónra való igényt. – vö.: GEORG OSTROGORSKY: Urum – Despoten. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz. In GEORG OSTROGORSKY: *Zur byzantinischen Geschichte. Ausgewählte kleine Schriften*. Darmstadt, 1973. 158–159. Ostrogorsky egyébként úgy látja, hogy a bizánci deszpotészs a magyar ‘urum’ címnek felel meg, amely Kinnamosz görög történetíró szerint a magyaroknál az uralmat átvenni készülőknek jár – vö. IOÁNNÉSZ KINNAMOSZ: *Epitomé* 17. In ÁMTBF 215.

⁴² A perszonálunió tervének gondolatát képviseli MORAVCSIK GYULA: Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle). In HARMATTA JÁNOS (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 304–313. [első megjelenése: Byzantion 8 (1933) 555–568.; a továbbiakban: MORAVCSIK (1933b)], s elfogadja DÖLGER i. m. 171–172., továbbá OSTROGORSKY i. m. 154. is; elveti viszont MAKK (1981) i. m. 226.

⁴³ KINNAMOSZ: *Epitomé* 30. In ÁMTBF 246.

tal a második magyar származású bizánci császárné lett.⁴⁴ Béla Mánuel halála után még többször próbálkozott a bizánci trón megszerzésével, többek között – felesége 1184-ben bekövetkezett halála után – házasságot tervezett Mánuel nőtestvérével, Theodórával is, de törekvései nem jártak sikerrel.⁴⁵

Utódja, Imre (1196–1204) pápabarát politikát folytatott. Mint az III. Incével folytatott levelezéséből kiderül, épp a konstantinápolyi Latin Császárság megalapításának évében, 1204-ben kezdeményezte, hogy a romlásnak indult görög monostorokat a pápa egy, közvetlenül a Szentszék alá rendelt püspökségben egyesítse, vagy a monostorok élére latin apátok és prépostok kerüljenek, akik végrehajtanák a görög egyházak megreformálását.⁴⁶ A terv végül nem vált valóra, de már fölmerülése is mutatja, hogy a magyarországi görög egyház fénykorának leáldozott. Nagyjából erre az időszakra, a 12–13. sz. fordulójára esik a második bolgár állam megalakulása (1187) és Szerbia megerősödése is, így megszűnt Magyarország és Bizánc eddig közös határa.

Imrét öccse, II. András (1205–1235) követte a trónon. Hozzá köthető az utolsó arra irányuló kísérlet, hogy Bizánc császára magyar uralkodó legyen. András ugyanis első neje, Gertrúd halála után a konstantinápolyi latin császár leányát, Jolántát vette feleségül, majd – nyilván a császári korona megszerzésének hátsó gondolata által vezéreltetve – megindította az 5. keresztes hadjáratot. Ennek kudarca után még több dinasztikus kapcsolat kiépítésével próbálkozott, többek között eljegyezte elsőszülött fiát, a későbbi IV. Bélát Máriával, I. (Laszkarisz) Theodórosz nikaiai császár leányával, de az áhított célt ezzel sem érte el. Újabb Árpád-házi sarj nem került többé a bizánci trón közelébe.⁴⁷

A két állam közti politikai kapcsolatok ettől kezdve elsősorban a hanyatlófélben lévő Bizánc megsegítésére irányultak. IV. Béla csapatai támogatták pl. a görögöket a Konstantinápoly felszabadításáért vívott harcban. Nem sokkal később került sor az utolsó bizánci-magyar házassági kapcsolatra: V. István (1270–1272) lányát, Annát 1272-ben feleségül vette II. Andronikosz, későbbi bizánci császár. Bár Anna nem érte meg férje egyeduralmát, tőle származnak a későbbi Palaiologosz-uralkodók. A

⁴⁴ Hogy III. Béla egyik nővére is bizánci herceggel, Komnénosz Izsákkal kötött volna házasságot, a szakirodalomban vitatott: a házasság létrejöttét véli PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II.* Budapest, 1899². (Reprint: 1984.) I. 322.; DEÉR JÓZSEF: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája.* Máriabesnyő-Gödöllő, 2003². [első kiadása: Kaposvár, 1928.] 149–150.; MORAVCSIK (1953) i. m. 89.; ellenkező véleményt képvisel MAKK FERENC: III. Béla és Bizánc. *Századok* 116 (1982/2) 43.

⁴⁵ MORAVCSIK (1953) i. m. 87–93.; MAKK (1993) i. m. 171–187.

⁴⁶ A pápa Imrének írt válaszlevelében ez áll: „...Rex Ungarorum illustris, quod quaedam Ecclesiae monachorum Graecorum, in Regno Ungariae constitutae, per incuriam diaecesanorum Episcoporum, et per ipsos Graecos, qui valde sunt, sicut asserit, dissoluti, penitus destruantur; a nobis supplicans humiliter et devote, ut auctoritate nostra unus fieret Episcopatus ex ipsis, qui nobis nullo mediante subesset, vel Abbas, aut Praepositi latini constituerentur in illis, quorum studio et diligentia earumdem Ecclesiarum status posset in melius reformari...” GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Budae, 1829–1844. (Munkám során az Arcanum Kft. digitális kiadását használtam: *Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0.* Pápa-Budapest, 2005.) [a továbbiakban: FEJÉR] II. 429–430.; TIMKÓ i. m. 412.; PIRIGYI i. m. 57.; KRISTÓ i. m. 198–199.

⁴⁷ MORAVCSIK (1953) i. m. 93–94.; KRISTÓ i. m. 202–203.

14–15. századból említést érdemel még, hogy Bizánc több ízben is a magyar királyhoz fordult segítségért a törökkel szemben. Első ízben 1366-ban, maga V. (Palaiologosz) János kereste fel Nagy Lajost, aki hajlandónak is mutatkozott a fegyveres segítségnyújtásra, a tervezett kereszties háború azonban a pápával folytatott sikertelen tárgyalások miatt elmaradt. Később – Velencével szövetségben – Zsigmond király szállt szembe a törökkel, de az 1396-os nikápolyi csata a nyugatiak vereségével végződött. 1423-ban VIII. (Palaiologosz) János kért segítséget Zsigmondtól, 1444-ben pedig I. Ulászlótól, de a támogatás nem járt eredménnyel: Konstantinápoly 1453-ban végleg elesett. A bizánciak állítólag még az utolsó napokban is várták Hunyadi felmentő seregét.⁴⁸

III. A bizánci anyagi kultúra nyomai Magyarországon

Azt, hogy a magyarság a bizánci birodalom határvidékén zajló vándorlásától kezdve egyre erősödő kulturális kapcsolatokat ápoltt Bizánccal, az anyagi kultúra nyomai is igazolják.

A Bizánc és a magyarság közti kereskedelemről szóló legkorábbi forrás Dzsajhání 10. század elején készült arab leírása, amelyet más arab tudósok, pl. Ibn Ruszta és Gardízi munkáiból ismerünk. Dzsajhání a 9. század közepén még vándorló magyarokról többek közt azt is leírja, hogy azok meg-megrohanván a szlávokat és oroszokat, a közülük szedett foglyokat a Fekete-tenger partján elhelyezkedő bizánci kikötővárosba, Kercsbe (Kherszón) viszik, s eladják a bizánciaknak brokátokért, gyapjúszőnyegekért és más árukért cserébe.⁴⁹ A honfoglalást követő déli irányú kalandozások során a magyarok erőszakkal is szerezhettek különböző bizánci műtárgyakat. Kézai a Botondról szóló történet zárásaként leírja, hogy a párviadalban aratott győzelem után „[...] egész Görögországot és Bulgáriát végigrabolták; aranyat, gyöngyöt, drágaköveket, számtalan foglyot és mérhetetlenül sok marhát zsákmányoltak tőlük [...]”.⁵⁰ A letelepedés és a kalandozások lezárulta után a magyarok még inkább bekapcsolódtak a balkáni kereskedelembe. 10–11. századi régészeti leletekből kiderül, hogy kereskedelmünk túlnyomó része ekkor még Bizánc és a Balkán felé irányult, s a legtöbb külföldi árut is onnan kaptuk. A földből előkerült bizánci csatok, gyűrűk, fülbevalók, karperecek és egyéb dísz tárgyak jól mutatják, hogy a Konstantinápolyban induló, az Al-Duna folyását követve Belgrádon keresztül vezető kereskedelmi út Magyarországon a Tisza mentén folytatódott, amelyet délen a Maros, északon pedig a Bodrog torkolatánál kereszteztek kelet-nyugati irányú útvonalak. Valamivel halványabban kirajzolódik egy Duna-menti út is, amely Mohácson keresztül a Balaton déli partja felé

⁴⁸ MORAVCSIK (1953) i. m. 94–99. Kifejezetten a Konstantinápoly elestét megelőző magyar segítségnyújtás témakörét tárgyalja MORAVCSIK GYULA: Ungarisch-byzantinische Beziehungen zur Zeit des Falles von Byzanz. In: HARMATTA JÁNOS (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 371–382. [Első megjelenése: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 2 (1954) 349–360., a továbbiakban: MORAVCSIK (1954)] és KAPITÁNYFY (2003) i. m. 99–119.

⁴⁹ GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. (5. bőv. k.) Budapest, 2002. [a továbbiakban: MEH] 88. (Ford.: Czeglédy Károly).

⁵⁰ SRH I. 172. A fordítást Bollók Jánostól kölcsönöztem: VESZPRÉMY LÁSZLÓ (szerk.): *A magyarok cselekedetei (Anonymus – Kézai Simon)*. Budapest, 1999. (Ford.: Veszprémy László és Bollók János) 107.

tartott.⁵¹ A leletek egy része – mint pl. az ereklyetartó mellkeresztek – az ország déli részén terjedő keleti kereszténység hatására kerülhetett magyar földre.⁵²

A zsákmányolás és a kereskedelem útján hazánkba került ékszerek, stb. mellett említést érdemelnek a magyar uralkodók bizánci eredetű, vagy bizánci mintára itt készülő személyes tárgyai is. Az I. András és I. Géza idején kapott koronákról már volt szó. Egyesek szerint azonban Szent István koronázási palástja is görög mintára készült (legalábbis az alakok jellege alapján), a király görög monogrammal és ó-egyháziszláv feliratokkal díszített erszénye is bizánci hatást tükröz, s a székesfehérvári bazilikából előkerült kőkoporsó is, amelyben a hagyomány szerint eredetileg az államalapító nyugodott, bizánci stílusjegyeket mutat.⁵³ De meg kell emlékezni a kettős keresztől is, amely eredetileg a keleti egyház szimbóluma volt, majd a bizánci császári hatalom jelképe lett. Hazánkban először III. Béla pénzein tűnik föl, s ő tette a magyar címer részévé is.⁵⁴

Végül a bizánci hatás számos jelét találhatjuk Árpád-kori építészetünk maradványainál is. A Szent István idején épült székesegyházak elrendezése inkább a nyugati hatást tükrözi, egykori építőelemeiken azonban bizánci ornamentikával találkozunk (főleg az esztergomi, székesfehérvári, veszprémi és pécsi székesegyházak esetében). A leggazdagabb anyagot a pécsi székesegyház megmaradt kövei szolgáltatják: a párkányokon és a kereteken alapmotívum az akanthusz-levél, de gyakran alkalmazott elem a palmetta, a rozetta s más keleti díszítő minták – mind egyértelműen bizánci hatásról tanúskodnak. Mindez arra utal, hogy a 11. században bizánci vagy bizánci iskolázottságú műhelyek tagjai dolgoztak hazánkban. Sok esetben nem dönthető el egyértelműen, hogy közvetlenül Konstantinápolyból érkeztek, vagy netán Itália bizánci befolyású részéről (pl. Velencéből). Valószínű azonban, hogy a nagy építési munkálatokon dolgozó építészek utóbb az ország más vidékeire is eljutottak, mivel számos régi templom díszítésein is megtalálhatók a bizánci elemek (pl. a felsőszabadegyházi templom, az egykori szekszárdi apátság, a vértesszentkereszti bencés templom régi darabjai, valamint somogyvári, zalavári, bényi, turi, pilisszentkereszti és bodrogmonostorszegi egyházi építmények maradványai esetében). A feldebrői templomnak nemcsak ornamentikája, hanem sajátos centrális elrendezése is a bizánci minta követésére utal. A 12. századtól már valószínűleg magyar kőfaragómesterek működésére gondolhatunk, akik vándoréveikben hol Bizánc, hol Itália, Franciaország vagy Bajorország hatása alá kerültek.⁵⁵

⁵¹ Vö. MESTERHÁZY KÁROLY: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I–II. *Folia Archaeologica* 41–42 (1990–1991) 87–115., és 145–174. és MESTERHÁZY KÁROLY: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 127 (1993/3–4) 450–468.

⁵² Részleges összegzésükre lásd: SZATMÁRI IMRE: Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. In *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve*. Szeged, 1995. 219–264.

⁵³ MORAVCSIK (1953) i. m. 104–105.

⁵⁴ HÓMAN BÁLINT: A magyar címer történetéhez. In HÓMAN BÁLINT: *Magyar középkor I.* (szerk.: Bárány Attila) Máriabesnyő–Gödöllő, 2003². 325–336. [a tanulmány első megjelenése: *Turul* 1921.] 329–331.; KUMOROVITZ L. BERNÁT: A magyar címer kettőskeresztje. *Turul* 55 (1941) 45–62.

⁵⁵ CSÁNYI KÁROLY: *Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben.* (A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 3. Muzeológiai sorozat, II. kötet 1. szám) Budapest, 1951. 25–40.

Ezzel áttekintettük azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek a bizánci kultúra különböző megnyilvánulásait a középkori magyarság felé közvetítették. Aligha lehet kétséges, hogy az egyház, a külpolitika és a kereskedelem triászából a legjelentősebb az egyház volt: mind a magyarság vezetőit, mind a népet rajta keresztül érték a keleti műveltség legerősebb impulzusai. A keleti térítő püspökök, papok, szerzetesek jelenléte által közvetített kulturális hatást kiegészítették azok a személyes tapasztalatok, amelyeket az Árpád-család különböző tagjai akár közvetlenül Konstantinápolyban, akár az őket a bizánci birodalomhoz fűző politikai, családi kapcsolatok révén nyertek. Egy-egy bizánci hercegnő Magyarországra érkezésekor, vagy a császári udvarban menedéket kereső trónörökösök hazatértekor nyilván ugyancsak érkeztek olyan személyek, akik a keleti impérium műveltségét, szemléletét képviselték.⁵⁶

Nehéz megítélni, hogy ez a kulturális hatás összességében mennyire volt jelentős. A későbbi évszázadok viharaiiban számos forrás elpusztult, ami a bizánci elem egykori hazai jelenlétét bizonyíthatná, s nyilván a később felülkerekedő nyugati típusú kultúra is szelektálta emlékei közül azt, ami a keresztény kelethez való kötődésre utalt. A fennmaradt szórványos adatok azonban azt mutatják, hogy Bizánc számottevő tényező volt a középkori magyarság életében, fejlődésében. Hatását sem alulértékelni, sem túlértékelni nem szabad. Számításba kell venni azt is, hogy sok, eredendően bizánci jelenség – főként szláv – közvetítéssel is eljuthatott hazánkba. Ennek a magyar szókinccs görög elemei jó példáját adják. A görög kifejezések jó része a latinon keresztül ment át a magyar nyelvbe,⁵⁷ más része szláv nyelveken keresztül.⁵⁸ Állami és jogi terminológiánkra is rányomja bélyegét a szláv, mindenekelőtt a déli szláv hatás,⁵⁹ de ezek között is akad bizánci eredetű kifejezés, pl. a kaloda (καλωδιον) és a kamat (κόμματος).

A fenti vázlatos összefoglaló arra mindenesetre alkalmas, hogy megvonjuk vizsgálódásunk korszakhatárait. A keleti egyház a 11–12. században élte fénykorát Magyarországon. Nagyjából a 13. század elejétől, a konstantinápolyi Latin Császárság megalakulásának és a IV. Lateráni Zsinat idejétől tapintható ki az a folyamat, amelyben a bizánci kereszténység rohamos hanyatlásnak indult hazánkban. A külpolitikai

⁵⁶ Kinnamosz pl. említi, hogy III. Bélát hazatértekor „elkísérte Jóannész prótoszebasztosz és más hírességek” – KINNAMOSZ: *Epitomé* 30. In *ÁMTBF* 246. III. Béla utóbb – két oklevelének tanúsága szerint – több olyan társát is megjutalmazta szolgálataikért, akik együtt voltak vele görögországi tartózkodása során – MORAVCSIK (1953) i. m. 88.

⁵⁷ Csak az egyházi kifejezéseket említve: alamizsna, alleluja, ámen, angyal, bazilika, biblia, eklézsia, evangélium, katekizmus, katolikus, kórus, mártír, mirha, monostor, orgona, parókia, pátriárka, próféta, sátán, zsinagóga, zsinat stb.

⁵⁸ Pl. apáca, apát, diák, eretnek, érsek, görög, kabát, kád, kaliba, kaloda, kamat, keresztény, kerevet, olaj, pap, paplan, paprika, patkány, pünkösöd, püspök, szappan, szombat, terem, tömjén, zsoldár – vö. MORAVCSIK GYULA: *A magyar szókinccs görög elemei*. In *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1942. 264–275.

⁵⁹ Határozottan nyugati szláv eredetű király szavunk, de a déli szláv szókinccs hangsúlyosabb: császár, ispán, nádorispán, megye, vajda, udvar, udvarnok, asztalnok, vitéz, zászló, bán, kamat, perel, panaszol, poroszló, vádol, zálog, patvar, szavatul – vö. KNEZSA ISTVÁN: *A magyar állami és jogi terminológia eredete*. (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 7) 1955. 237–266. (Hozzászólásokkal együtt.)

kapcsolatok tekintetében hasonló eredményre jutunk. A két állam viszonyában többnyire kifejezetten barátinak mondható 11. század után a 12. század első harmadában került sor először rövid, mindössze két évig tartó konfliktusra, de még a Mánuellel vívott fegyveres küzdelmek is végső soron a két ország közti talán legszorosabb kapcsolatot készítették elő, amelynek csúcspontja III. Béla uralkodása, s melynek során csaknem perszónálunió jött létre a bizánci és a magyar állam között. Béla után az ő hatalmi terveit megvalósítani törekvő II. András király orientálódott még komolyabban Konstantinápoly irányába, az őt követő időszakot azonban már nem elsősorban a Magyarországra gyakorolt bizánci befolyás jellemzi, hanem ellenkezőleg: Bizánc volt ráutalva a megerősödött, európai nagyhatalommá vált Magyar Királyság segítségére. A képzeletbeli határvonalat tehát a 13. század első harmada jelenti: ez az az időszak, ameddig – legalábbis a bizánci kultúra jelenléte miatt – okkal kereshetjük a magyar jogra gyakorolt bizánci hatás nyomait.